

Kur'an-ı Kerim, akıl sahipleri için dinî ve dünyevî pek çok hikmeti içerisinde barındıran mucize bir kitaptır. Düşünen, tefekkür eden, okuyan, anlamaya ve yaşamaya çalışan kimselerin maddî manevî ihtiyaçlarına cevap verecek hakikatlerle dolu ilahî bir ikramdır. Dini, dili, ırkı, cinsiyeti, kültürü, kimliği, statüsü ve ünvanı farklı da olsa samimî niyet ve objektif yaklaşımlarla ona yönelen her kişi ve kesimin onun ilim, hikmet ve rahmet deryasından istifade edeceği nice hakikatler söz konusudur. Asr-ı saadetten uzaklaştıkça karşılaşılan yeni sorunlar, tarihî, ilmi ve kültürel gelişmeler insanları farklı yöntem ve yaklaşımlarla Kur'an'ı araştırmaya sevk etmiştir. Tefsir ilminin klasik temel kaynakları merkeze alınarak akademik ve bilimsel nitelikli bilginin üretildiği uluslararası düzeydeki araştırmalar bunun dikkat çekici örneklerindendir. Bu kitap: Kur'an'ın tedricî nüzûlü, Hz. Peygamber dönemi tefsiri, muhtelif tefsir anlayışları ve kaynakları, kısas, kötülük olgusu, engellilik, felah ve hüsrân kavramlarının izahına dair akademik perspektiften yaklaşımların sergilendiği bir eserdir. Söz konusu alanlarda ilim sahibi olmak isteyenler için sistematik, kapsamlı, derinlikli, ayrıntılı ve akademik bilgilerin olduğu önemli tespit ve değerlendirmelerden oluşan özgün bir çalışmadır. Tefsir ilmi çerçevesinde ele aldığı muhtelif konularıyla okurlarına mezkûr meseleleri etraf- lıca anlama imkânı sunmayı hedeflemektedir.

ULUSLARARASI AKADEMİK TEFSİR ARAŞTIRMALARI -I-

ULUSLARARASI AKADEMİK TEFSİR ARAŞTIRMALARI -I-

Editor:
Dr. Öğr. Üyesi İsa Kanık

www.kitapduyasi.com.tr

/kitapduyasiyayinlari

9 786053 519683

Kitap
duyusu

Kitap
duyusu

Kitap
duyusu

ULUSLARARASI AKADEMİK TEFSİR ARAŞTIRMALARI – I –

Editör:

Dr. Öğr. Üyesi İsa KANİK

Uluslararası Akademik Tefsir Araştırmaları -I-

Editör:

Dr. Öğr. Üyesi İsa KANİK

Genel Yayın Yönetmeni:

Mustafa ÇALIŞKAN

KİTAP DÜNYASI YAYINLARI

Yayın No: 655

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınca Sertifika No: 51889

ISBN: 978-605-351-968-3

Bu eserin tüm yayın hakları saklıdır. Yayınevinin/Yazarın izni olmadan eserin herhangi bir bölümü yeniden basılamayacağı gibi, kayıt, fotokopi ve bilgi depolama da dahil elektronik ya da mekanik yöntemle yeniden çoğaltılıp dağıtılması yasaktır.

Kapak Tasarım: **DİZGİ MİZANPAJ**.com

Baskı Öncesi Hazırlık: **Mehmet ATEŞ**

meh_ates@hotmail.com

Baskı, Cilt:

Fotokopi 99

Fevzi Çakmak Mh. 10742 Sk. No: 13/1

Karatay / KONYA

Sertifika No: 76711

Ekim 2024 / İstanbul

Kitap Dünyası Yayınları

Alayköşkü Cad. Küçük Sk. Civan Han No. 6/D:4

Cağaloğlu – İSTANBUL

Tel: 0212 514 93 05

www.kitapdunyasi.com.tr

bilgikitapdunyasi@gmail.com

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	3
ÖN SÖZ.....	7
Semantik Analiz Eksikliğinin Meallere Yansıması	11
Cahit KARAALP	
Fuad Sezgin'in "Buhârî'nin Kaynakları" Adlı Eserinde Buhârî'nin Tefsir Anlayışına Dair Tespit ve Tenkitleri.....	65
<i>Ahmet YAZICI</i>	
Kur'an'da Geçen Kötülük Kavramları ve Kötülük Olgusuna Farklı Yaklaşımlar	83
<i>Ali BİNOL</i>	
Kur'an'da Adam Öldürme (Kıyas)	145
<i>Zeki KESKİN</i>	
Kur'an'da Engelliliğin Mahiyeti	165
<i>Yahya ARSLAN</i>	
Kur'an'da Felah ve Hüsrân Kavramları.....	201
<i>Musa AKPINAR</i>	
Kur'an'ın Tedricî Nüzûlünün İnsanın Şahsiyet İnşasındaki Yeri ve Değeri	233
<i>İsa KANİK</i>	

Uluslararası Akademik Tefsir Araştırmaları - I -

BÖLÜM YAZARLARI

BÖLÜM 1

**SEMANTİK ANALİZ EKSİKLİĞİNİN MEALLERE
YANSIMASI**

Doç. Dr. Cahit Karaalp

BÖLÜM 2

**FUAD SEZGİN'İN "BUHÂRÎ'NİN KAYNAKLARI" ADLI
ESERİNDE BUHÂRÎ'NİN TEFSİR ANLAYIŞINA
DAİR TESPİT VE TENKİTLERİ**

Doç. Dr. Ahmet Yazıcı

BÖLÜM 3

**KUR'AN'DA GEÇEN KÖTÜLÜK KAVRAMLARI VE
KÖTÜLÜK OLGUSUNA FARKLI YAKLAŞIMLAR**

Doç. Dr. Ali Binol

BÖLÜM 4

KUR'ÂN'DA ADAM ÖLDÜRME (KISAS)

Dr. Öğr. Üyesi Zeki Keskin

BÖLÜM 5

KUR'AN'DA ENGELLİLİĞİN MAHİYETİ

Dr. Öğr. Üyesi Yahya Arslan

BÖLÜM 6

KUR'ÂN'DA FELAH VE HÜSRAN KAVRAMLARI

Dr. Öğr. Üyesi Musa Akpınar

BÖLÜM 7

**KUR'ÂN'IN TEDRİCÎ NÜZÜLÜNÜN İNSANIN ŞAHSİYET
İNŞASINDAKİ YERİ VE DEĞERİ**

Dr. Öğr. Üyesi İsa Kanik

ÖN SÖZ

Kur'ân'ın; indirilmeye başlamasından itibaren Hz. Peygamber, sahabe, tâbiîn, tebeü't-tâbiîn ve günümüze kadar devam eden tefsir tarihinin muhtelif dönemlerinde kıraati, hıfzı, kitabeti, mushaf haline getirilmesi, istinsahı, hareketlenmesi, noktalanması ve tefsiri gibi faaliyetlerle anlaşılmaya, uygulanmaya ve araştırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Tarihî gelişim süreci içerisinde tefsirin tedvini ve sistematik bir ilim haline gelmesinden itibaren lügavî/filolojik, mezhebî, ilmî, içtimâî, ahkâm veya konu ve kavram merkezli yaklaşımlarla Kur'ân'ın tefsir edildiği bilinmektedir. Kaynak ve yöntemleri bakımından rivâyet, dirâyet ve işârî tefsirler şeklindeki tasnifiyle literatür içerisindeki kadim ve geleneksel tefsirler yanında günümüzün çağdaş yöntem ve tekniklerinden de istifade edilerek bilimsel ve akademik yaklaşımlarla Kur'ân'ın araştırılmaya çalışıldığı da görülmektedir. "Uluslararası Akademik Tefsir Araştırmaları -I-" adlı eser de kendine özgü sistemiği ve mütevazı konu yelpazesiyile Kur'ân'ın anlaşılması, ilahî mesajın maksat ve muradının ortaya konması bağlamında söz konusu bilimsel ve akademik araştırmalardan biridir. Belli başlı konu bölümlerinden oluşan eserde öncelikle ıstılahta, cahiliye şiirlerinde, hadislerde, vücûh ve nezâir eserlerinde, tefsirlerde, Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerîm'de "ehaze" kavramının semantik analizinin ele alındığı; devamında da mezkûr kavramın geçtiği bazı Kur'ân âyetlerinin birtakım meâllerde gözlemlenen çeviri problemi meselesinin incelendiği birinci bölüm, Doç. Dr.

Cahit KARAALP tarafından “Semantik Analiz Eksikliğinin Meallere Yansıması” başlığı altında sunulmuştur. “Buhârî’nin Kaynakları” adlı eserin hazırlanma süreci, Fuad Sezgin’in temel görüşleri, Buhârî’nin tefsir anlayışı ve kitâbü’t-tefsîrin genel özellikleri konularıyla spesifik bir eser, hususi bir şahıs ve tefsir yönteminin ele alındığı meseleler “Fuad Sezgin’in ‘Buhârî’nin Kaynakları’ Adlı Eserinde Buhârî’nin Tefsir Anlayışına Dair Tespit ve Tenkitleri” adlı ikinci bölümde Doç. Dr. Ahmet YAZICI tarafından incelenmiştir. “Kur’ân’da Geçen Kötülük Kavramları ve Kötülük Olgusuna Farklı Yaklaşımlar” başlığı altında; kötülüğün tarihçesi, tanımı, mahiyeti, hikmeti, kötülük problemi ve çeşitleri, Kur’ân ve ilahi dinlerin kötülük olgusuna bakışı, ahiretin gerekliliği ve insanın iradesi şeklinde sıralayacağımız meseleler Doç. Dr. Ali BİNOL tarafından üçüncü bölümde kaleme alınmıştır. Adam öldürme cezasının tarihsel süreci ile Kur’ân-ı Kerîm ve Kitâb-ı Mukaddes’te adam öldürme (kısas) cezası konularının anlatıldığı meseleler “Kur’ân’da Adam Öldürme (Kısas)” başlığı altında Dr. Öğr. Üyesi Zeki KESKİN tarafından dördüncü bölümde ele alınmıştır. Engel, engelli, kör, sağır, topal ve dilsiz kavramlarının anlatıldığı, birtakım bedensel engellerle, kavramayan kalp, görmeyen göz ve işitmeyen kulak gibi manevî engellilik öğelerinin incelendiği kısım “Kur’ân’da Engelliliğin Mahiyeti” başlığıyla Dr. Öğr. Üyesi Yahya ARSLAN tarafından beşinci bölümde sunulmuştur. Sözlük ve terim anlamlarıyla birlikte Kur’ân muhtevastaki kullanım alanları ve beşer hayatına dönük yönleriyle felah ve hüsrân kelimelerinin irdelendiği altıncı bölüm “Kur’ân’da Felah ve Hüsrân Kavramları” başlığıyla Dr. Öğr. Üyesi Musa AKPINAR tarafından kaleme alınmıştır. Hakeza Kur’ân’ın niçin indirildiği, nüzûlünün mahiyeti ve keyfiyeti ile yaklaşık çeyrek asırlık süre zarfındaki tedricî

nüzûlünün insanların kimlik ve şahsiyet inşasındaki rolü meselesi de Dr. Öğr. Üyesi İsa KANİK tarafından “Kur’ân’ın Tedricî Nüzûlünün İnsanın Şahsiyet İnşasındaki Yeri ve Değeri” başlığı altında yedinci bölümde araştırma konusu edilmiştir.

Her insan farklı bir düşünce dünyasına sahiptir. Farklılıklarımız, kültür ve medeniyet dünyamıza değer katan önemli bir zenginlik kaynağımızdır. Aslında tarihî, coğrafi, dinî ve ilmî anlamda kadim ve köklü bir kültürel mirasın da sahipleriyiz. Bu minvalde insanların ürettikleri, ortaya koydukları, birtakım bilimsel argümanlarla destekleyerek savundukları fikir ve düşüncelerle varlıksal değer kazandıkları günümüz dünyasında bir kıymetli eser de biz bırakmayı arzu ettik. Hayırlı niyetlerle yola revan olduğumuz bu süreçte tefsir ilminin farklı konularının, her biri kendi alanında ihtisas sahibi mezkûr akademisyen yazarlar tarafından bilimsel ve akademik anlayışla ele alındığı eserimizin; ilim camiasına, öğrencilerimize ve bütün insanlığa faydalı olmasını temenni ederken gelmiş olduğumuz nokta itibariyle emeği geçen bütün bölüm yazarlarına kıymetli çalışmaları ve katkıları sebebiyle müteşekkirdiğimi ifade etmek isterim.

Gayret bizden, tevfik Yüce Allah’tandır.

Dr. Öğr. Üyesi İsa KANİK

Kırşehir 2024

FUAD SEZGİN'İN
“BUHÂRÎ'NİN KAYNAKLARI”
ADLI ESERİNDE BUHÂRÎ'NİN TEFSİR
ANLAYIŞINA DAİR TESPİT VE TENKİTLERİ

Ahmet YAZICI*

Giriş

Geçtiğimiz asırda Buhârî üzerine yapılan çalışmalardan en dikkat çeken Prof. Dr. Fuad Sezgin tarafından doçentlik tezi olarak kaleme alınan “*Buhârî'nin Kaynakları*” isimli eserdir.¹ Bu çalışma, yayımlandığı günden beri alanında tek olma özelliğini devam ettirmektedir. Sezgin bu çalışmasında, bir hadis kitabının kaynaklarını araştırmak gibi daha önce üzerinde durulmamış istisnai bir konuyu ele almıştır. Aynı şekilde o hadis kitaplarının sözlü geleneğe dayandığına dair genel kabulün aksine Buhârî'nin *Sahîh*'ini, şifahi kaynaklara değil de yazılı kaynaklara dayanarak kaleme aldığını öne sürmektedir. Bu bağlamda Buhârî'nin Kitâbü't-Tefsîr'ini özel bir bölüm olarak ele alıp incelemiştir. Sezgin, bu bölümde Buhârî'nin tefsir anlayışına dair tespitlerde ve zaman zaman

* Doç. Dr., Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, ahmethamzat@gmail.com.

¹ Bu çalışmanın orijinal adı “Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar”dır. Çalışmamızda çok fazla kullandığımız için başlık dahil “Buhârî'nin Kaynakları” şeklinde kısaltarak kullanmayı tercih ettik.

da tenkitlerde bulunmuştur. Bu çalışmanın amacı Buhârî'nin genel olarak Sahîh'in tamamında özel olarak ise tefsir bölümünde ortaya koyduğu tefsir anlayışına dair Sezgin'in tespit ve tenkitlerini ortaya koymak ve değerlendirmektir.

Fuad Sezgin'i Buhârî'nin Kaynakları Tezini Hazırlamaya Götüren Süreç

Fuad Sezgin (öl. 2018) 24 Ekim 1924 tarihinde Bitlis'te doğmuştur. İlk, orta ve lise eğitimini sırasıyla Doğubeyazıt, Bitlis ve Erzurum'da tamamlayan Sezgin, matematik okuyup mühendis olma düşüncesiyle 1943 yılında İstanbul'a gelmiştir. Bir tanıdığının yönlendirmesiyle İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü uzmanlarından Alman şarkiyatçı Hellmut Ritter'in (1892-1971) bir seminerine katılmış ve aşırı derecede etkilendiği bu seminerden sonra mühendis olma tutkusundan vazgeçerek Hellmut Ritter'in talebesi olmaya karar vermiştir. Bunun ardından Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ne kaydolmuş ve Fars Filolojisi bölümünde lisans eğitimi almaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan dolayı 1943 yılında Türkiye'de üniversite eğitimi askıya alınınca Hellmut Ritter'in tavsiyesiyle Arapça öğrenmeye başlamış ve yoğun bir çalışma temposuyla altı ay gibi kısa bir sürede babasından kalan İbn Cerîr et-Taberî'nin tefsirini rahatlıkla okuyabilecek seviyeye gelmiştir. Kanaatimizce Sezgin'in tefsir ilmiyle ilk ciddi teması bu esnada gerçekleşmiştir.

Sezgin, 1947 yılında Lisans eğitimini tamamlayarak doktora başlamıştır. Hellmut Ritter danışmanlığında yürüttüğü doktora çalışmasını, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî'nin (öl. 210/824-5) *Mecâzü'l-Kur'ân* adlı eseri üzerine yapmış ve tezini 1950 yılında tamamlamıştır. Doktora tezini neşre hazırlarken İmam Buhârî'nin bu eserden önemli

miktarda iktibasta bulunduğunu fark etmiş ve bu çalışmanın konusu olan "*Buhârî'nin Kaynakları*" isimli doçentlik tezini yazmaya karar vermiştir.² 1954 yılında söz konusu tezi bitiren Sezgin, bu eserini 1956 yılında yayımlamıştır. 1960 yılında Türkiye'de gerçekleşen darbe ile üniversitedeki görevinden uzaklaştırılan Sezgin, Almanya'ya gitmek zorunda kalmış ve çalışmalarını bu tarihten sonra daha ziyade bilimler tarihi üzerine yapmıştır. 30 Haziran 2018'de vefat eden Sezgin'in kabri, İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi'nin karşısında, İstanbul Gülhane parkında bulunmaktadır.³

Sezgin'in "Buhârî'nin Kaynakları" İsimli Çalışması ve Temel Görüşleri

Her ne kadar çalışmamızın konusuyla direkt alakalı olmasa da konu bütünlüğü olması açısından Sezgin'in söz konusu çalışmasının içeriğine ve görüşlerine kısaca değinmek

² Sezgin bir söyleşisinde bu olayı şu şekilde anlatmaktadır: "Buhârî çalışması şöyle başladı: Mecâzü'l-Kur'an'ın kaynaklarını arıyordum. O sırada İbn Hacer el-Askalanî'nin Tehzib adlı eseriyle karşılaştım. Muammer b. Musemma'yı Buhârî'nin kitabında Muammer diye zikrettiğini öğrendim, "Buhârî'nin ne alakası var bu kitapla?" dedim. Buhârî'nin kitabının sekiz büyük bölümü vardır, bir kısmı tefsirdir. Buhârî'nin kitabına baktım, "Kale Muammer" diye alıntılar yapıyor. Bunu okuyunca baktım ki, Buhârî, Mecâzü'l-Kur'an'dan da cümleler iktibas ediyor. Yani bir hadis kitabında, bir filoloji kitabından alınma uzun uzun cümleler var. Hatta yer yer, aşağı yukarı, kitabı ihtisar etmiş. Bu durum, bütün hadisler hakkındaki tasavvurumu allak bullak etti. Bunun üzerine karar verdim, tezi bitirince Buhârî'ye bakacaktım: Acaba Buhârî ara sıra da olsa yazılı kaynak kullandı mı? Bu işin hikayesi de böyledir." (İlhan San Fazlıoğlu, "Fuat Sezgin ile 'Bilim Tarihi' Üzerine", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2/4 (2004), 357.)

³ Mahmut Ak, "İslam Bilim Tarihine Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Fuat Sezgin", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 24 (2019), 225-237; Fazlıoğlu, "Fuat Sezgin ile 'Bilim Tarihi' Üzerine", 355-370; Sefer Turan, *Fuat Sezgin ile Bilim Tarihi Sohbetleri* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2019). https://www.ibtav.org/ozgecmisi/#_ftn2

istiyoruz. Dört bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde Sezgin, hadislerin ilk yazılı kaynakları, tedvini, nakli gibi konularda ön bilgiler vermiş ve Buhârî'nin kaynakları, bâb tasnifi ve talikleri ile alakalı kanaatlerini serdetmiştir. Bu bölüm çalışmanın ana omurgasını oluşturmaktadır.

İkinci bölümde Buhârî'nin Kur'an tefsiri ve kaynakları konusunu ele almıştır ki aşağıda bu bölümü daha detaylı inceleyeceğiz. Üçüncü bölümde *el-Câmi'u's-Sahîh*'in Firebrî ve Yûnînî rivayetlerini incelemiştir.

Son bölüm olan dördüncü bölüm ise 4 ek/lahikadan oluşmaktadır. Birinci lahika, Buhârî'nin kitabına aldığı müsned rivayetlerin senedlerinin fişlenerek tablolar haline getirilmesiyle oluşturulmuştur. İkinci lahika, Buhârî ile Muvatta' arasındaki müşterek hadislerin sayfa ve satır numaralarının birlikte verildiği bir cetvelden oluşmaktadır. Üçüncü ve dördüncü lahikalar sırasıyla Buhârî'nin Ebû Ubeyde ve Ferrâ'dan yaptığı iktibasları Arapça metin ve kaynakları ile karşılaştırmalı olarak vermektedir.

Muhtevasını muhtasar bir şekilde verdiğimiz Sezgin'in bu çalışmasında öne çıkan görüşlerini şu üç noktada toplamak mümkündür.

1. Hadisler, Kütüb-i sitte diye meşhur olan ve hicri 3. asırda telif edilen hadis eserlerinden daha önce kitaplara kaydedilmiştir. Dolayısıyla Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserinde yer verdiği hadisler daha önceki kitaplarda mevcuttur. Sezgin bu görüşüyle hadislerin sadece ezberlendiğini, yazı ile kayıt altına alınmadığını iddia eden oryantalistlere de cevap vermeyi amaçlamaktadır.⁴

⁴ M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (Ankara: Otto, 2012), 87-105. Sezgin'in Oryantalistlerin iddialarına verdiği cevaplar hakkında ayrıntılı bilgi için bk:Ahmet Emin Seyhan,

2. İmam Buhârî, *Sahîh*'inde bir araya getirdiği hadisleri bâblara/konulara göre tasnif ederken kendinden önceki yazılı kaynak/kitaplara tabi olmuştur.⁵

3. Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer verdiği muallak hadisler rivayet hakkını elde edemediği kitaplardan yapmış olduğu nakillerdir. Sezgin'e göre Buhârî sıhhatinden emin olduğu fakat rivayet hakkını elde edemediği bu kitaplardan faydalanmak istemiş ve böyle bir yola başvurmuştur.⁶

Sezgin'in Buhârî'nin Kur'an tefsiri ve kaynakları hakkındaki görüşlerine geçmeden önce Buhârî'nin tefsir bölümü hakkında bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Buhârî'nin Tefsir Anlayışı ve Kitâbü't-Tefsîr'in Genel Özellikleri

Kâtip Çelebi, *Keşf-üz-Zünûn* isimli muhalled eserinde öğrencisi Firebrî'ye dayandırarak Buhârî'nin *et-Tefsîru'l-Kebîr* adıyla kaleme aldığı müstakil bir tefsirden bahsetmektedir.⁷ Ancak şu ana kadar bu eser bulunabilmiş değildir. Dolayısıyla Buhârî'nin tefsir anlayışı, *Sahîh*'in geneline yayılan ama daha ziyade tefsir bölümünde yoğunlaşan tefsirle alakalı malumattan hareketle tespit edilmeye çalışılmaktadır.

"Fuad Sezgin'in Goldziher'in İddialarına Reddiyesi (Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar Adlı Eseri Özeline)", 3. *Uluslararası Ahmed-i Hânî Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, 2019), 99-112.

⁵ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 105-117.

⁶ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 117-138. (Sezgin'in çalışmasında öne sürdüğü görüşleri değerlendiren bir kitap kaleme alan Albayrak, Sezgin'in birinci görüşüne katılmış diğer iki görüşüne katılmayarak eleştirilerde bulunmuştur. Görüş ve eleştirilerin detayları için bk: Ali Albayrak, *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin* (Türkiye: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2020).

⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Ankara: Maarif Matbaası, 1941), 1/443.

Buhârî'nin *Sahîh*'inin 65. bölümü Kitâbü't-Tefsîr'dir.⁸ Adından da anlaşılacağı üzere bu bölüm tefsirle alakalı rivayetleri ihtiva etmektedir. Bir sonraki bölüm olan Kitâbü Fedâilî'l-Kur'ân da içerdiği 37 bâb ve 84 rivayet ile Kitâbü't-Tefsîr'in devamı kabul edilebilir. Ancak Buhârî'nin *Sahîh*'inde tefsirle alakalı rivayetler bunlarla sınırlı değildir. Başta Kitâbü Bedi'l-vahy, Kitâbü Bedi'l-Halk, Kitâbü Ehadîsî'l-Enbiya, Kitâbü't-Tevhîd olmak üzere tefsirle alakalı rivayetler Buhârî'nin tamamına serpiştirilmiş vaziyettedir.⁹

Buhârî, Kitâbü't-Tefsîr bölümünde eserinin diğer bölümlerinden farklı olarak konularına göre değil de sûre isimlerine göre bir bâb tasnifi geliştirmiştir. Dolayısıyla bu bölüm 114 bâb'tan müteşekkildir. İmam Buhârî, hakkında rivayet bulunan âyetleri ilgili bâbların altında alt bâblar olarak tasnif etmiş ve bu bölümde 389 bâb altında senedleriyle birlikte toplamda 503 rivayete yer vermiştir.

Buhârî'nin eserini telifteki amacı sahih rivayetleri toplamak olmakla birlikte bunu yaparken konuyla alakalı kıymet ifade eden bilgiler vermeye çalıştığı da herkesin malumdur. İşte Kitâbü't-Tefsîr de Buhârî'nin bu yönünün öne çıktığı bölümlerden birisidir. Müstakil bâb oluşturmadığı âyet-

⁸ Buhârî'nin *Sahîh*'indeki kitâb, bab ve hadis sayısında farklı görüşler mevcuttur. Bazı Buhârî baskılarında Tefsir bölümü 63. Kitap olarak geçmektedir. Bunun nedeni, bazı babların kitâb olarak sayılması, bir hadisin bazen uzun bazen kısa olarak başka yerlerde geçmesi sebebiyle bunların farklı kabul edilmesi, iki ayrı isnatla rivayet edilen hadislerin kimine göre bir, kimine göre iki rivayet kabul edilmesinden kaynaklandığı gibi bazı nüshalar arasındaki farklar da bu değişik tespitlere yol açmıştır. Detaylı bilgi için bk: M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/115.

⁹ Buhârî'deki tefsir rivayetleri hakkında detaylı bilgi için bk: Burhan Sümertaş, *Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh'i* (İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 2015).

lerle ilgili açıklamaları sürenin başında, müstakil bâb oluşturduğu âyetlerle alakalı açıklamaları da bâbın başında aktarmıştır. Bazı sûrelere açtığı bâb altında herhangi bir rivayete yer vermemiş sadece kelime izahlarında bulunmuştur. Özellikle İbn Abbas ve talebelerinden âyetlerin tefsiri sadedinde naklettiği kısa bilgiler ile Ebû Ubeyde ve Ferrâ'dan ictibas ettiği gâribü'l-Kur'ân, lügat veya dilbilgisi içerikli muhtasar açıklamalar bölümün hâkim unsurlarıdır. Bazı sûrelerde kâfi miktarda bazılarında da daha yoğun şekilde yer alan bu açıklamalar, Kitâbü't-Tefsîr'i Buhârî'nin kendinden önceki kitaplardan en fazla nakilde bulunduğu bölüm yapmıştır. Büyük çoğunluğu muallak hadislerden veya isnatsız alıntılardan oluşan bu açıklamalar önemli bir yekûn oluşturmaktadır.

Buhârî'nin tefsir anlayışını tespit etmek için sadece *Sahîh*'teki tefsir rivayetleriyle veya tefsîri yorumlarla yetinmek doğru değildir. Çünkü *Sahîh*'in önem arz eden bir yönü de Buhârî'nin bâb başlıkları koymadaki maharetidir.¹⁰ Buhârî'nin tefsir metodu üzerine çalışma yapan Hatrî'ye göre *Sahîh*'te tefsirle alakalı bâb başlığı sayısı 1129'dur. Bunların 516'sı tefsir bölümünde 613'ü ise diğer bölümlerdedir.¹¹ Bâb başlıklarında sadece âyet, âyetin bir kısmı, âyet ve hadis, kısa başlık ve âyet, kısa başlık hadis ve âyet gibi kullanımlar mevcuttur. Buhârî bab başlıklarında kullandığı âyetlerle o bâbda tahric ettiği hadisler arasında konu uyumunu gözettiği ve bir bakıma tefsir yapmıştır. 3800 civarında bâbı bulu-

¹⁰ Bu noktada "Buhârî'nin fıkıhı bab başlıklarındadır" sözü meşhurdur. (Ebu'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-Sâri Mukaddimetu Fethi'l-Bârî*, thk. Abdükâdir Şeybe (Riyad, ts.), 16.)

¹¹ Seyyid Ahmed el-İmâm b. Hatrî, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fi't-Tefsîr min Hilâli Kitâbihî es-Sahîh* (Medine: Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, 1415), 29-30.

nan *Sahîh*'te Kur'an'ın beşte birine tekabül eden sayıda âyet kullanılması önemli bir orandır. Buhârî'nin bu kadar fazla sayıda âyet kullanarak eserini Kur'an referanslı telif etmesi kanaatimizce *Sahîh*'in bu derece şöhrete mazhar olmasında da etkili olmuştur.

Sezgin'in Buhârî'nin Tefsir Anlayışına ve Kaynaklarına Yönelik Tespit ve Tenkitleri

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Sezgin'i Buhârî'nin kaynaklarını araştırmaya götüren süreç Ebû Ubeyde'nin *Mecâzü'l-Kur'ân*'ını neşre hazırlarken Buhârî'nin bu eserden yaptığı iktibasların ciddi bir yekûn oluşturduğunun farkına varmasıyla başlamıştır. Sahih hadisleri toplamayı gaye eden bir eserin, mahiyeti tamamıyla filolojik açıklamalardan ibaret olan bu iktibasları barındırması, yazarı, Buhârî'nin kaynaklarını araştırmaya sevk etmiş ve bu durum Sezgin'in çalışmasına "*Buhârî'nin Kur'an Tefsiri ve Kaynakları*" şeklinde bir başlık koyarak bu iktibasları müstakil olarak ele almasına sebep olmuştur.

Sezgin, "*Buhârî'nin Sahîh'inden evvelki Sünen kitaplarının bâbları arasında tefsir diye ayrılmış bir kısım bulunduğunu bilmiyoruz*"¹² diyerek Buhârî'nin bu alanda ilk olduğunu zikretmiş ancak mezkûr faslın müstakil tefsir kitaplarından ve muakkib hadis eserlerinin tefsir bâblarından tamamıyla farklı olduğunu vurgulamıştır. Bunun sebebini "*Onun mevzuba-*

¹² Hadis kaynakları içerisinde ilk defa tefsir bölümü Saîd b. Mansûr'un (öl. 227/842) es-Sünen isimli eserinde yer almaktadır. Ancak bu eser Sezgin'in çalışmasını kaleme aldığı 1956 yılından sonra bulunup tabedildiği için Sezgin bu eseri görme imkanından mahrum kalmıştır. Eser için bk: Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî, *Sünenü Saîd b. Mansûr*, thk. Said b. Abdullah el-Humeyyid, Halid b. Abdurrahman el-Cüreysi (Riyad: Darü'l-Elveketi li'n-Neşr, 2012).

his ayrılığı, bâblarının malzemesinin kemiyetinde değil, tamamıyla bir hadis kitabı hüviyetini kaybederek geniş ölçüde filolojik malumat ihtiva etmiş olmasındandır" sözleriyle açıklamıştır.¹³

Sezgin'in Buhârî'nin tefsir bölümü hakkında dikkat çektiği bir husus da talik tarzı rivayetlerdir. O bu hususta şöyle der: *"Buhârî'nin tefsir kitaplarıyla müşterek olan bu kısmının diğerlerine hiç benzemeyen bir tarafı vardır. Diğer kaynaklar kendilerinden evvelki otoritelerden almış oldukları bu izahları isnatlarla vaslettikleri halde, Buhârî hemen hemen daima senedleri hazfedip isnadda sadece o izahın sahibi olan sahabî, tabiîn veya tabiûndan sonra gelenlerin ismini bırakır. Daha evvel gördüğümüz talik diye adlandırılan bu tarzla Buhârî kendinden evvelki ve sonraki müfessirler tarafından ancak senedlerle nakledilebilen kitapların muhtevalarından kolaylıkla istifade imkânı bulmuştur."* Buhârî'nin kaynak kullanımındaki bu kolaylığını takdir eden Sezgin, onun bu hareketiyle eserini kaleme alma amacını ihmal ettiğini de ifade etmekten geri durmamıştır.¹⁴

Sezgin, az önce zikri geçen Buhârî'nin talik tarzı rivayetlerle kendilerinden iktibasta bulunduğu alimleri kronolojik bir tasnifle üç kısma ayırmıştır. Sahabe, Tâbiîn ve Etbâu't-Tâbiîn.¹⁵ Bu tasnifin alıntı sayılarını tablo halinde paylaşan¹⁶ Sezgin, toplamda 450'ye varan bu taliklerin hazfedilen isnadlarının yerine kaim olan şahısların çoğunun tefsir sahibi

¹³ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 145.

¹⁴ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 147.

¹⁵ Buhârî'nin Sahabe ve Tabiîn ve Etbâu't-Tâbiîn'den yaptığı nakilleri derleyen müstakil bir çalışma için bk: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *Mu'cemu Garibi'l-Kur'ân: Müstahricen Min Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.).

¹⁶ Tabloda 5 Sahâbe, 15 Tâbiîn ve 2 Etbâu't-Tâbiîn alimi yer almaktadır. Alıntı sayısına göre en fazla Abdullah b. Abbas'tan 187, Mücahid b. Cebr'den 144 ve Sufyay b. Uyeyne'den 10 rivayet mevcuttur. (Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 148.)

olduğunu ve Buhârî'nin tefsir içeren taliklerinin aslında yazılı kaynaklara dayandığını belirtmiştir.¹⁷

Sezgin'in Buhârî'nin tefsir anlayışı hakkındaki bu müta-laları doğal olarak onu bu bölümde yoğun olarak kullanılan filolojik malzemenin kaynaklarını tespiti yönlendirmiştir. Aynı zamanda bu tespit birinci bölümde Sezgin tarafından öne sürülen Buhârî'nin yazılı kaynaklara dayandığı iddiasını da güçlendirecektir. Bu sebeple Sezgin, "*Buhârî'nin Filolojik Kaynakları*" diye bir başlık açmayı tercih etmiş ve tespitlerini bu başlık altında serdetmiştir.

Sezgin, İbn Hacer'i referans göstererek, Buhârî'nin en fazla etkilendiği filologların Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, el-Ferrâ, Nadr b. Şumeyl (öl. 204/820) ve Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm gibi dört büyük filolog olduğunu nakletmektedir.¹⁸

Sezgin, Buhârî'nin kendinden önceki edebiyatın muhtelif kollarına derin bir alaka duyduğunu ve kitabının birçok bâbında bu alakasını izhar ettiğini, özellikle Basra mektebinden Ebû Ubeyde ve Kûfe mektebinden Ferrâ'nın eserlerinden ciddi manada faydalandığını, sadece tefsir bölümünde değil hemen her bölümde bu iki filoloğun kitaplarından, bazen de tekrarlarla çok fazla malzeme aktardığını, bu durum onun eserinin en çok eleştirilen ve en çok teville ihtiyaç duyulan tarafı olduğunu söylemiştir.¹⁹

Sezgin'e göre Buhârî, *Sahîh*'in muhtelif yerlerinde Ebû Ubeyde ve Ferrâ'dan yaptığı alıntıları çoğunlukla onlara nispet etmemiş, bu durum onun kitabının karakterini bilmeyenler için karışıklığa sebep olmuş ve bu iktibasların Buhârî-

¹⁷ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 148.

¹⁸ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 151.

¹⁹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 153.

rî'nin kendi görüşleri olduğu vehmini uyandırmıştır. Zaman zaman "kâle Ebû Abdillâh" diyerek kendi görüşünü belirtse de kendinden evvelki hadis edebiyatının bir hûlasasını yapmak gayesini bilen muhit tarafından böyle bir zannın vukû bulacağını hesaba katmaması ve dahi kendi görüşüymüş gibi görünen kısımların sadece filologlardan yaptığı nakillerle sınırlı kalmayıp kendi şeyhlerinden veya şeyhlerinin şeyhlerinden ve daha eski kaynaklardan da aldıklarını "aynı hissi verecek şekilde" yerleştirmesi yanlış bir uygulama olmuştur.²⁰

Sezgin, Buhârî'nin Ebû Ubeyde'nin izahlarını biraz değiştirerek alması dolayısıyla bazı filolojik mahiyette yanlışlıklar yaptığını ve bunların bir kısmının oldukça mühim olduğunu belirterek bu durumun şârihlerin gözünden kaçmadığını ve zaman zaman Buhârî'nin şârihler tarafından da şiddetle tenkit edildiğini ifade etmiş ve bu konuda bazı örnekler sunmuştur.²¹

Sezgin'e göre Buhârî, Ebû Ubeyde ile Ferrâ'dan kitabının sadece tefsir bölümünde değil, Sahîh'in hemen her bölümünde hiçbir telmihte bulunmadan pek çok alıntılar yapmış, Hz. Peygamber'in hadis ve sünnetlerini içine alan muhtasar bir kitap meydana getirmek şeklindeki amacının dışına çıkarak filolojik eserlerin cazibesine kapılmıştır. Ona göre Buhârî'nin Ebû Ubeyde'den aldığı tefsirler arasında birçokları vardır ki, bunlar *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı adeta ezbere bildiğini göstermektedir. Yine Buhârî bazı ihtilaflı tefsir meselelerinde Ebû Ubeyde'nin görüşünü tercih etmiştir. Dolayısıyla Sezgin, Buhârî'nin Ebû Ubeyde'ye olan ilgisini taklide varan bir hayranlık olarak ifade etmektedir.²²

²⁰ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 153-154.

²¹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 172.

²² Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 176-178.

Burada özellikle vurgulanması gereken bir husus da Sezgin'in Buhârî'nin şerhlerine gösterdiği ehemmiyettir. Hemen her konuda Sahîh'in şerhlerine müracaat eden Sezgin, görüşlerini temellendirme noktasında şârihlerin yorumlarından oldukça istifade etmiş²³ ve bunu şu sözleriyle beyan etmiştir: “*Buhârî'nin Ebû Ubeyde ve Ferrâ'dan yaptığı iktibasları kitabının muhtelif fasıllarında tespit ve bunları esas kaynaklarına irca etmek hususunda zikri geçen devrin şârihlerine, hassaten İbn Hacer'e çok şey borçlu olduğumuzu ifade etmeden geçemeyeceğiz.*”²⁴ Hatta Sezgin, kitabında “*Buhârî'nin Filolojik Kaynaklarıyla Münasebetine Dair Şârihlerin Mütalaaları*” adıyla bir başlık açmış ve şerhleri özelliklerine göre muhtasar bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bu şerhleri önem sırasına göre şu şekilde sıralamak mümkündür: İbn Hacer (öl. 852/1449) *Fethü'l-Bârî*, Aynî (öl. 855/1451) *Umdetü'l-Kâri*, Kastallânî (öl. 923/1517) *İrşâdu's-Sârî*, Hattabî (öl. 388/998) *Şerhu'l-Buhârî*, Kirmânî (öl. 786/1384) *el-Kevâkibu'd-Derâri*.²⁵

Son olarak Sezgin, Buhârî'nin Ebû Ubeyde ile Ferrâ'dan yaptığı iktibasları kitabının son bölümünde 3. ve 4. lahikalarda Arapça metin ve kaynakları ile birlikte karşılaştırmalı olarak vermiştir. Bu lahikaları incelediğimizde Buhârî, Ebû Ubeyde'den tefsir bölümünde 170, Sahîh'in tamamında 248, Ferrâ'dan tefsir bölümünde 35, toplamda 44 alıntı yapmıştır.²⁶ Farklı bir tasnifle ifade edecek olursak Buhârî tefsir bö-

²³ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 151.

²⁴ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 327-328.

²⁵ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 180-184.

²⁶ Buhârî'nin Ferrâ'dan nakillerinin karşılıklı mukayesesi hakkında yakın zamanda yapılmış bir çalışma için bk: Fuat Karabulut – Serdar Yayatıcı, “Fuat Sezgin’e Göre Buhârî'nin Yazılı Kaynakları Bağlamında Ferrâ'nın Meânî'l-Kur'ân'ı”, 3. Uluslararası Ahmed-i Hânî Sempozyumu Bildiriler Kitabı (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, 2019), 120-139.

lümünde Ebû Ubeyde ve Ferrâ'dan 205, Sahîh'in diğer kısımlarında ise 87 ıktıbasta bulunmuştur.²⁷

Sonuç

Fuad Sezgin'in "*Buhârî'nin Kaynakları*" isimli eserinde Buhârî'nin tefsir anlayışına dair tespit ve tenkitlerini ele aldığımız bu çalışmada varmış olduğumuz sonuçları şu şekilde tatad etmek mümkündür;

1- Fuad Sezgin'in ilk baskısı 1956 yılında yapılan "*Buhârî'nin Kaynakları*" isimli tezi, bir hadis kitabının kaynaklarını araştırmak gibi daha önce yapılmamış bir konuyu ele almış orijinal bir çalışmadır. Çalışma hem İslam dünyasında hem de oryantalist camiada bilinen bazı ezberleri bozmuş, birçok akademik makale, sempozyum ve kitabın konusu olmuştur.

2- Çalışma sadece Buhârî'nin kitabını oluşturduğu kaynaklara odaklanmıştır. Çalışmada *Sahîh*'teki hadislerin sıhat veya manalarına yönelik herhangi bir tespit veya değerdendirme söz konusu değildir.

3- Sezgin bu çalışmasında, Buhârî'nin *Sahîh*'indeki rivayetlerin daha önceki yazılı kaynaklarda mevcut olduğunu, Buhârî'nin hadisleri bâblara/konulara göre tasnif ederken kendinden önceki kaynaklara tabi olduğunu ve *Sahîh*'inde yer alan muallak hadislerin rivayet hakkını elde edemediği kitaplardan yapmış olduğu nakillerden oluştuğunu iddia etmiş ve çalışmasında bu görüşlerini temellendirmeye çalışmıştır.

4- Çalışmanın ikinci bölümü Buhârî'nin tefsir anlayışını ve kaynaklarını tahlil etmektedir. Bu bölümde Sezgin, tefsir bölümü başta olmak üzere *Sahîh*'in hemen her tarafında bulunan tefsir malzemesinin kaynaklarını tespıte odaklanmış

²⁷ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 329-362.

tır. Bu bölüm Sezgin'in bir önceki maddede öne sürdüğü görüşlerin pratiğe döküldüğü bir mahiyet arz etmektedir.

5- Sezgin'in tespitiine göre Buhârî, Sahâbe, Tâbiîn ve Etbâu't-Tâbiîn alimlerinden senetlerini hazfederek 450 civarında iktibasta bulunmuştur. Hazfedilen isnadların yerine kaim olan alimlerin çoğu tefsir sahibidir. Dolayısıyla Buhârî'nin muallak tefsir yorumları yazılı kaynaklara dayanmaktadır.

6- Yine Sezgin'e göre, Buhârî özellikle Basra mektebinden Ebû Ubeyde ve Kûfe mektebinden Ferrâ'nın eserlerinden ciddi manada faydalanmış, sadece tefsir bölümünde değil hemen her bölümde bu iki filoloğun kitaplarından, bazen de tekrarlarla bol bol malzeme aktarmıştır. Sezgin, Buhârî'nin Ebû Ubeyde ile Ferrâ'dan yaptığı iktibasları kitabının son bölümünde Arapça metin ve kaynakları ile birlikte karşılaştırmalı olarak vermiştir.

7- Sezgin'e göre Buhârî, kendinden önceki edebiyatın muhtelif kollarına derin bir alaka duymaktaydı. Hatta Ebû Ubeyde'nin *Mecâzü'l-Kur'ân*'ını adeta ezbere bilmekteydi. Bu sebeple O eserinin telif gayesinin dışına çıkarak filolojik eserlerin cazibesine kapılmış, Ebû Ubeyde'ye taklide varan bir hayranlık duymuştur.

Kanaatimizce, Buhârî'nin filolojik eserlerin cazibesine kapılarak eserinin telif gayesinin dışına çıktığı iddiası tetkike muhtaçtır. Çünkü tefsir bölümünde 503 müsned rivayete yer veren Buhârî, bizzat Sezgin'in tespitiyle *Sahîh*'in tamamında Sahâbe, Tâbiîn ve Etbâu't-Tâbiîn'den filolojik tefsir sadedinde 450 rivayet aktarmıştır. Buna Ebû Ubeyde ile Ferrâ'dan yapılan iktibasları da eklediğimizde bu sayı 750'lere ulaşmaktadır ki bunların önemli bir kısmı tefsir bölümündedir ve bazen kelime bazen de kısa açıklamalardan ibarettir. Dolayısıyla Buhârî'nin sadece bâb başlıklarında 1129 âyet-i

kerîme kullandığı hesap edilirse bu iddianın abartı içerdiğini söylemek mümkündür.

Diğer taraftan Sezgin, Buhârî'nin Ebû Ubeyde'ye ilgisini taklide varan bir hayranlık olarak nitelemektedir. Kuşkusuz Buhârî Ebû Ubeyde'nin *Mecâzü'l-Kur'ân*'ını çok iyi mütalaa etmiştir. *Sahîh*'inde de ondan -Sezgin'in tespitine göre- 248 iktibasta bulunmuştur. Ancak Buhârî'nin filolojik tefsir tarzıyla ne derece alakalı olduğu ve bu alakanın sadece Ebû Ubeyde ile sınırlı olmadığı da ortadadır. Ayrıca *Mecâz*'daki bütün yorumların Ebû Ubeyde'ye ait olmama ihtimali de değerlendirilmelidir. Yine Sezgin'in daha önce neşrini gerçekleştirdiği ve aşinalık kesb ettiği *Mecâz*'ın Buhârî'deki izdüşümlerinin onu böyle bir alaka kurmaya sevk etmiş olması da göz ardı edilmemelidir. Kanaatimizce Sezgin'in hayranlık nitelemesi de abartı içermektedir.

İmam Buhârî, sahip olduğu tefsir nosyonunu hadis alanında kaleme aldığı bir esere ustalıkla yansıtmış bir alimdir. O *Sahîh*'inde âyet-i kerîmelerle hadîs-i şerifler arasında irtibatlar tesis ederek Kur'an'ı anlamada hadislerin rolüne işaret etmiştir. Pek dillendirilmemiş olsa da zannımız odur ki *Sahîh*'in Kur'an'dan sonra en sahih kaynak vasfını haiz olmasının bir sebebi de onun bu özelliğidir.

Son tahlilde Sezgin'in bu çalışması her ne kadar muhad-dis vasfıyla öne çıkmış olsa da Buhârî'nin tefsir ilminde de hatırı sayılır bir behresinin olduğunu ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *Mu'cemu Garibi'l-Kur'ân: Müstahricen Min Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2. Basım, ts.
- Agitoğlu, Nurullah. "Fuad Sezgin'in (ö. 2018) Bazı Hadis Meselelerine Dair Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Asos Journal: The Journal of Academic Social Science* VI/85 (2018), 298-312.

- Ak, Mahmut. "İslam Bilim Tarihine Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Fuat Sezgin", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 24 (2019), 225-237.
- Albayrak, Ali. *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin*. Türkiye: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2020.
- Albayrak, Ali. "Fuad Sezgin'in "Buhârî'nin Kaynakları" Kitabı Üzerine Değerlendirmeler". *Usûl: İslam Araştırmaları* 26 (2016), 51-100.
- Atik, Sefa. "Fuad Sezgin'in Hadis İlminin Yazılı Gelenekten de Geldiğini Fıkha Dayandırması ve Bunun Bir İstisnası Olarak Şahitlik Örneği". 3. *Uluslararası Ahmed-i Hânî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 236-250, 2019.
- Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî. *Sünenu Saîd b. Mansûr*. thk. Said b. Abdullah el-Humeyyid, Halid b. Abdurrahman el-Cüreysi. 8 Cilt. Riyad: Darü'l-Elveketi li'n-Neşr, 2012.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Fuat Sezgin ile 'Bilim Tarihi' Üzerine". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2/4 (2004), 355-370.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Hedyü's-Sâri Mukaddimetu Fethi'l-Bârî*. thk. Abdükâdir Şeybe. Riyad, 2001.
- Karabulut, Fuat – Serdar Yayatıcı. "Fuat Sezgin'e Göre Buhârî'nin Yazılı Kaynakları Bağlamında Ferrâ'nın Meânî'l-Kur'ân'ı". 3. *Uluslararası Ahmed-i Hânî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 120-139. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Kandemir, M. Yaşar. "el-Câmiu's-Sahîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/124-129. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kâtip Çelebî. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Ankara: Maarif Matbaası, 1941.
- Köycü, Erdoğan. "Fuad Sezgin'in 'Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar' Adlı Eseri Üzerine Bazı Mülâhazalar". *İslam ve Yorum III: Din, Bilim ve Medeniyet (Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına)*. 1/79-105, 2019.
- Seyhan, Ahmet Emin. "Fuat Sezgin'in Goldziher'in İddialarına Reddiyesi (Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar Adlı Eseri Özelinde)". 3. *Uluslararası Ahmed-i Hânî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 99-112. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, 2019.

Fuad Sezgin'in "Buhârî'nin Kaynakları" Adlı Eserinde Buhârî'nin Tefsir...

Seyyid Ahmed el-Îmâm b. Hatrî. *Menhecü'l-Îmâmi'l-Buhârî fi't-Tefsîr min Hilâli Kitâbilâ es-Sahîh*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Medine: Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, 1415.

Sezgin, M. Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. Ankara: Otto, 3. baskı., 2012.

Sümertaş, Burhan. *Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh'i*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2015.

Turan, Sefer. *Fuat Sezgin ile Bilim Tarihi Sohbetleri*. İstanbul: Pınar Yayınları, 13. Basım, 2019.

İnternet Kaynakçası

https://www.ibtav.org/ozgecmisi/#_ftn2.